

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİ-REALİST NƏSR KONTEKSTİNDƏ İSLAM DƏYƏRLƏRİ BƏDİİ MƏTN FAKTI KİMİ

Mahrux Əfsərağa qızı Dövlətzadə

ADPU

f.ü.f.d.

mahdovlat@gmail.com

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan maarifçi realist nəsrində bədii mətn həqiqətləri, bu həqiqətlərin əsasını təşkil edən milli və dini dəyərlərin rolu araşdırılır. Müəllifin dünyagörüşündə İslam əxlaqının yerinə elmi aydınlıq gətirilir. Müəllif dünyagörüşü ilə qəhrəmanların məsələlərə baxışları arasında bir-birini tamamlayan cəhətlər aşkarlanır. Müəllif elmi mövqeyin eyni dövrün bədii nəsr nümunələrinin təhlili əsasında ortaya qoyur. Tədqiqatın ağırlığı isə əsərlərdə müəllifin maarifçi dünyagörüşünün bədii ifadəsini aşkarlamağa istiqamətlənir. Tədqiqat üçün XX əsrin əvvəlləri, xüsusilə 20-ci il qədər və 20-ci ilərin sonuna kimi olan dövr seçilmişdir. Tədqiqat zamanı müəllif elmi mövqeyini dövrün maarifçi ziyalılarının əsərlərinin təhlili əsasında ortaya qoyur. Müəllif dünyagörüşünün bədii ifadəsi kimi meydana çıxan əsərlərin əslində siyasi-ideoloji missiya yerinə yetirdiyi qeyd edilir.

Açar sözlər: maarifçi-realizm, dini dünyagörüşü, maarifçilik, nəsr, milli dəyər, islam.

ISLAMIC VALUES IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN EDUCATION-REALIST PROSE AS FACTORY TEXT

Summary

In the article, the truths of literary texts in Azerbaijani enlightened realist prose, the role of national and religious values that form the basis of these truths are investigated. In the worldview of the author, Islamic morality is replaced by scientific clarity. Complementary aspects are revealed between the author's worldview and the heroes' views on issues. The author reveals his scientific position based on the analysis of artistic prose samples of the same period. The weight of the research is aimed at revealing the artistic expression of the author's enlightened outlook in the works. The beginning of the 20th century, especially the period up to the 20th and the end of the 20th, was chosen for the study. It is noted that the works that appear as an artistic expression of the author's outlook actually fulfill a political-ideological

mission.

Key words: enlightener-realism, religious outlook, enlightenment, prose, national value, Islam.

XX əsrin əvvəllərində ictimai və estetik düşüncədə islamçılıq ideologiyasının mühüm bir ideya istiqaməti, əsas məfkurə istiqamətlərindən biri kimi ortaya qoyulmasını sovet dövrünün ədəbiyyatşünaslığı da təsdiq edir. Lakin onu mümkün qədər geriliyin əlaməti, inkişafa mane olan, ehkamçı mövqe kimi, həm də bu hərəkətin və düşüncənin mahiyyətini birtərəfli şəkildə, əsl mahiyyətini açmadan təqdim edir.

XX əsrin əvvəllərinin maarifçiliyi ilə 20-ci illər maarifçiliyi arasında tipolol fərqlər var.

Müstəqillik dövrünün ədəbiyyatşünaslığında sosialist realizmi ilə maarifçi realizmi tipoloji cəhətdən yaxınlaşdırən və uzaqlaşdırən xüsusiyyətlər barədə az da olsa, danışılmışdır. Lakin bu yığcam işarələrin özü belə hər iki “izm”in tipoloji müqayisəyə cəlb olunmasında ciddi qanunauyğunluqlar olduğunu aşkarlayır: *“Maarifçi və sosialist realizmin başlıca əlamətlərindən biri açıq görünən tendensiyalılıqdır. Bu cərəyanlara aid əsərləri oxuduqca biz daima insana aşılanaq onu dəyişmək istəyən bir nöqtəyi-nəzərlə qarşı-qarşıya qalırıq. Maarifçilikdə bu, ilk baxışda müəllifin, sosialist realizmində isə ideologiyanın tendensiyası kimi diqqəti cəlb edir. Lakin bu baxımdan onlar arasında kəskin sədd də qoymaq mümkün deyil. Çünki, maarifçiliyin tendensiyasında ideologiya, sosialist realizmində isə fərdi mövqe də tamamilə kənarda saxlanılır. Burada başlıca fərq odur ki, maarifçilikdə yazıçı mövqeyi ilə ideologiyanın mövqeyi üst-üstə düşür, yazıçı əsasən, könüllü olaraq xidmət etdiyi ideologiyayı seçir. Sosialist realizmində isə yazıçı bir növ bunun məcburiyyətində qalır, ona yönləndirilir”* (2, səh.67)

Maarifçi realist ideyadan süjetə gələndə, bu, onun həyata baxışının fərdi ifadəsi kimi meydana çıxır. Sosialist realizmində isə ideyadan süjetə gəlmək yazıçının həyata baxışının, reallığın fərdi ifadəsi deyil, siyasi rejimin diktə etdiyi ideyaların təbliği vasitəsidir. Bu mənada sosialist realizmində bədii əsərlərdə əksini tapan ideyalar total xarakter daşıyır. Bu fərqlərə baxmayaraq, yeni yaradıcılıq metodu öz ifadə vasitələri baxımından maarifçi realizmdən də kifayət qədər bəhrələnir. 20-ci illər ədəbiyyatında maarif, elm, təhsil, insanların savadlanması zərurəti mühüm yer tutur. Lakin bu illərin ədəbiyyatında maarifçiliyin təbliği sovet rejiminin “mədəni inqilab” siyasətinin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. “Mədəni inqilab” siyasətində ancaq dünyəvi təhsilə və elmə yer ayrılır, dini təhsil və elmlər qəbul edilmir. Bununla bağlı ədəbiyyatda da dünyəvi təhsilin və elmin təbliğinə yer ayrılır, dini təhsil, dini elmlər, dini düşüncə tərzini kəskin tənqid hədəfi olur.

İdeyaların stereotip konfliktlər vasitəsilə gerçəkləşməsi diqqətimizi daha artıq cəlb edir. Əslində müəlliflərin əks etdirdiyi ideyalar gerçək həyatdan yox, dəyişən zamanın siyasətindən güc alır. Ər-arvad, qadın-k kişi münasibətləri ərin zalımlığı, arvadın məzlumluğu kontekstində cərəyan edir. Qadın ictimai həyata daxil olur və rejimin işçi qüvvəsinə çevrilir.

İkinci halda, dünyəvi təhsilin və elmin insanları qaranlıqdan işığa çıxarmaq gücü, dini təhsil və elmin insanların həyatını zülmət səltənətinə çevirməsi ideyası təbliğ olunur. Üçüncü halda, konfliktin bir tərəfində varlı təbəqə, ikinci tərəfində isə yoxsul təbəqə nümayəndələri dayanır.

Hər üç halda sənətkarlar maarifçi realizmin obrazı birtərəfli yükləyərək təsvir etmək imkanından maksimum dərəcədə bəhrələnilir. XX əsrin 20-ci illərində maarifçi nəsr ateistləşir. Bədii inikasda din və maarif konfliktin əks qütblərini təşkil edir. Bu illərin sənətkarlarının İslama baxışları tipoloji cəhətdən iki istiqamətlə şərtlənir. Birincisi, sənətkarın dünyagörüşü dəyişən zamanın siyasətinə uyğunlaşır və belə olan halda onların yaradıcılığında fanatizm, mövhumata, cəhalətə, mədəni geriliyə, din xadimlərinin naqis əməllərinə tənqidi baxış dinin əsaslarına tənqidi baxışla birləşir. Sənətkar mövqeyinin siyasiləşməsi ona süjeti həyat həqiqətinin tələbinə uyğun inkişaf etdirməyə mane olur. Buna görə də bu cür siyasiləşən əsərlərdə həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsində müəyyən təhriflər, süni pafos yer alır.

S.Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələri”, “Hacı Sultan”, “Kor kişinin arvadı”, “Xeyir” və “bərəkət” ayı”, T.Şahbazinin “Çətin müəmma,yaxud iki arvad almaq məsələsi”, “Gözlənilməyən bir nəticə”, “Ağanın kənizi”, Ə.Haqverdiyevin “Uca dağ başında”, “Seyidlər ocağı”, B.Talıblının “Qırx zopa”, “Erkək Tükəzban”, “Xortdan”, C.Cabbarlının “Dilbər” və b. hekayələrdə ateist ruh və bunun müəllif dünyagörüşü ilə əlaqəsi aparıcı leytmotivə çevrilir. Əlbəttə, həmin yazıçıların bu mövqedən çıxış etmələrinə baxmayaraq, onların hamısının fərdi dünyagörüşü etibarlı ilə ateist olduğuna inanmaq

məntiqdən kənar bir işdir. 20-ci illərin nəsrində dinlə din xadimlərini, mövhumatın fanatizmlə dini eyniləşdirmək tendensiyası aparıcıdır. Buna görə də, 20-ci illər nəsrində həyat materialı ilə müəllif dünyagörüşü arasında ziddiyyət yaranır. Həyat materialı fanatizmi, mövhumatı, din xadimlərinin əməllərini tənqid üçün gen-bol material verdiyi halda, dinə tənqidi yanaşma üçün əsas vermirdi. Buna görə də müəlliflər həyat materialının bədii həllini, süjet xəttini elə qururdular ki, tənqidin əsas hədəfi dinin özü olsun. Şübhəsiz ki, həyat həqiqətinin bədii həqiqətə çevrilməsinə, süjetin inkişaf xəttinə bu cür müdaxilə realizmi zəiflədir, müəlliflərin illüziyalı təsvirlərinə yol açır.

Bu cəhət C.Cabbarlının “Dilbər”, S.Hüseynin “Yatmış kəndin qış gecələri”, “Xeyir” və “Bərəkət” ayı” hekayələrinin əhatəli təhlilində təsdiqini tapır.

Dinə tənqidi münasibət daha çox qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində əks olunur. Şəriətə tendensiyalı yanaşma maarifçi təbliğatın əsasında dayanır. Şəriət qadın hüquqsuzluğuna hüquqi əsas verən dini qaydalar sistemi kimi pislənir və çadranın qadının ictimai həyata çıxışını məhdudlaşdıran vasitə qəbul edilərək tənqid edilir. Ateist tendensiya 20-ci illərin birinci yarısı ilə müqayisədə ikinci yarısında daha çox güclənir. Bütövlükdə 20-ci illərdə dinə münasibətdə ateist düşüncədən kənar, lakin fanatizm və mövhumata tənqidi baxış ifadə edən əsərlər də meydana çıxırdı.

T.Şahbazının “Ağanın kənizi” hekayəsi 1924-cü ildə yazılmışdır. Zaman dəyişsə də yazıçı ənənəyə sadıq qalmaq bacarmış, hadisələrin bədii-estetik təsvirini dəyişən zamanla sıx əlaqələndirə bilmişdir.

Bütün bunlarla bərabər, 20-ci illər estetik fikrinin zamanın siyasi tələblərinə bədii ənənənin gücü ilə müqavimət göstərməsi hallarına da rast gəlirik. Bu tip əsərlər 20-ci illər nəsrində azlıq təşkil edir. Bununla belə, bu cür hallar maarifçi realizmin milli ənənələrinin 20-ci illər nəsrində də bu və ya digər dərəcədə qorunub saxlandığını sübut edir.

Maarifçi-realist nəsrin 1890-cı ildən 1920-ci ilə qədərki mərhələsində maarifçi qəhrəman problemi maarifçi estetikanın tərkib hissələrindən biri kimi meydana çıxır və ədəbi ənənənin davamı təəssüratı yaradır. Ədəbiyyatşünaslıqda S.M.Qənizadənin “Məktubati- Şeyda bəy Şirvani” dilogiyasındakı Şeyda bəy, N.Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanındakı Bahadır birmənalı şəkildə maarifçi qəhrəman olaraq dəyərləndirilir və müəllifin ideya rəpuoru kimi qəbul edilir. Müəllifin dünyagörüşünün və bundan doğan estetik idealının gerçəkləşməsində maarifçi qəhrəmanın üzərinə mühüm missiya qoyulur.

Şeyda bəy də milli tərbiyəni ən vacib şərt kimi irəli sürür. O, məktəbi milli tərbiyənin başlanğıc və eyni zamanda, əsas amili hesab edir. Millətin gələcək taleyinin müəyyənəlməsində müəllimə həlledici rol verilir. Bahadırın və Şeyda bəyin millətin tərbiyə və tərəqqisində dinə verdikləri rol, başqa sözlə, hər iki qəhrəmanın dini dünyagörüşü məsələsi isə ədəbiyyatşünaslıqda ya ziddiyyətli qiymətləndirilmiş, ya da inkar mövqeyindən dəyərləndirilmişdir.

İslami dəyərlərə münasibətdə maarifçi qəhrəmanın dünyagörüşü ilə müəllif dünyagörüşü bir-birini tamamlayır. Bahadırın dünyagörüşündə İslama inkarçı münasibət kontekstində ədəbiyyatşünaslıqda səslənən fikirlər birinci halda, onun mülahizələrinin yanlış başa düşülməsi, ikinci halda isə siyasi rejimin elmi düşüncənin qarşısına qoyduğu ateist təbliğat missiyası ilə bağlıdır.

Bədii mətn Bahadırın İslama inkarçı münasibətini təsdiq etmir, əksinə, Bahadırın bir olan Allahın varlığına qəti inamını gerçəkləşdirir. “Allahdan başqa məbud yoxdur” ideyası Bahadırın dini dünyagörüşünün əsasını təşkil edir. Bahadır “uçurum dərələr” anlayışı altında dinləri yox, Allaha şərik qoşmaq təşəbbüslərini, müxtəlif məzhəb və təriqətləri nəzərdə tutur.

Bahadır monoteist dinlərin cəmiyyətin tərəqqisində oynadığı tarixi rolu çox yüksək qiymətləndirir: *“Mən millətimi sevirəm, çünki anamı sevirəm. Mən hamı dinləri və din gətirənləri sevirəm, çünki hamısının əsl məqsədi insanları qaranlıqdan işıqlığa çıxarmaq yoludur. Hamı dinlər vaxtında insanları zamanəyə müvafiq yaxşı yola dəvət ediblər, yəni ümumi bir nöqtəyə yerləş etmək üçün hazırlayıblar”* (3, səh. 189)

Hər iki qəhrəmanın dini dünyagörüşünü birləşdirən əsas cəhət “Allahdan başqa məbud yoxdur” düşüncəsidir. Cəmiyyətin tərbiyəsində və tərəqqisində İslam əxlaqına, şəriət qanunlarına əməl edilməsinin vacibliyi ilə bağlı düşüncələri və əməli işlərində bunun təzahürü Şeyda bəyin maarifçi görüşlərinin islami dəyərlərlə sıx bağlılığını sübut edir.

Müəllif öz qəhrəmanını Şərq, müsəlman dünyası kontekstindən ayırmır. Onun müsəlman mühitində tərbiyə alması, bu tərbiyənin Şeyda bəyin bütün düşüncə sisteminə təsirini gizlətmir. Əksinə, Şeyda bəy

öz dini dünyagörüşünə görə əsərin müəllifi ilə birləşir. S.M.Qənizadə Şeyda bəyin hərəkət və əməllərində, fikir və düşüncələrində İslam dünyagörüşünə ayrılan yeri, ilk növbədə, aldığı ailə tərbiyəsi ilə bağlayır.

Məktubati - Şeyda bəy Şrvani" əsərinin birinci hissəsində - "Müəllimlər iftixarı"nda o öz İslam dünyagörüşünə sıx-sıx istinad edən həyat fəlsəfəsini və maarifçilik görüşlərini daha çox nəzəri mühakimələrlə ifadə edirsə, ikinci hissə - "Gəlinlər həmayili" onun həqiqi bir mömin- nəzəri şəkildə qəbul etdiklərinə praktik olaraq əməl etmək gücündə olduğunu sübut edir. Şeyda bəy qardaşı qızı Diləfrüza toy günü hədiyyə etməyə söz verdiyi qızıl həmayili onun üçün yazdığı "nəsihətnamə" ilə əvəz edir. "Gəlinlər həmayili" əsərində baş verən hadisələr bu hadisələrə Şeyda bəyin baxışları bütövlükdə İslamın namus fəlsəfəsi, qadına münasibəti ilə bağlıdır.

Bahadırın və Şeyda bəyin dini görüşlərində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İslama münasibətdə, İslam və cəmiyyət probleminə yanaşmalarda milli ziyalıların bütöv bir təbəqəsinin baxışlar sistemi əks olunur.

Siyasi sistemin ictimai düşüncəyə ötürdüyü islamı dəyərlərə ateist yanaşma 20-ci illər nəsrinin qəhrəman tipologiyasında da özünü aşkar büruzə verir. Din xadimləri və dinə birbaşa bağlı insanların obrazları iki kontekstdə bədii təsvirin mərkəzinə gətirilir. Birincisi, qadın hüquqsuzluğuna qarşı mübarizə kontekstində, ikincisi, yeni quruluşa rəğbət bəsləməyən, onunla birbaşa və dolayısı ilə müxalifətdə olan təbəqənin təmsilçisi kimi.

S.Hüseynin Molla Xəlil ("Yatmış kəndin qış gecələri"), Hacı Sultan ("Hacı Sultan"), Kor Seyid ("Kor kişinin arvadı"), Molla Mirzə Əli və Hacı Kərim ("Xeyir" və "bərekət" ayı"), Məşədi Əhməd ("İki həyat arasında"), T.Şahbazinin Hacı Muxtar, Kərbəlayi Səfər ("Haqsızlıq dünyasında"), Məşədi Qədim ("Məşədi Qədimin evində bədbəxtlik"), Məşədi Mürsəl ("Ağanın kənizi"), Məşədi Qulam ("Azadlıq üçün cinayət"), Məşədi Salman ("Qayçı"), B.Talıblının Molla Rəcəb ("Erkək Tükəzban"), Molla Kərim ("Xortdan"), Ə.Haqverdiyevin Seyid Səməd və Seyid Əhməd ("Seyidlər ocağı") obrazları 20-ci illər bədii nəsrində dinə münasibətin mənzərəsini təsvir etməyə tam əsas verir.

XX əsrin əvvəllərində dini düşüncəyə bağlı obrazlar həm müsbət, həm də tənqidi yanaşma ilə yaradılırdı. 20-ci illər nəsrində isə dinə bağlı insanların hamısının obrazı mənfidir, başqa sözlə, tənqid hədəfidir. Bunun ictimai-siyasi səbəbləri ilə yanaşı ictimai həyatda dinə bağlı insanlara münasibətlə də əlaqəsi vardır.

Din və şəriət adından alver edənlərin, dini ehkamları öz mənafeyinə yozan din xadimlərinin, Məkkədə, Kərbəlada, Xorasandakı müqəddəs yerləri ziyarət edib gələnlərin "mömin" qılfında Allah rızasından, şəriətdən kənar əməllərə rəvac verməsinin 20-ci illər nəsrində də tənqid hədəfi olması tamamilə qanunauyğun və başa düşüləndir. Ancaq məsələ burasındadır ki, birinci mərhələdə dini inanc daşıyıcılarına total mənfi münasibət yoxdur.

20-ci illər nəsrində qadın azadlığı kontekstində həm din xadimlərini, həm də dini inanc daşıyıcıları olan hacı, kərbəlayi, məşədi obrazlarını birtərəfli təsvir predmeti edir. Bu obrazların böyük əksəriyyəti canlı insan obrazı şəklində meydana çıxmır və fərdi xarakter nümayiş etdirmir, sanki eyni qəlbədən çıxırlarmış kimi, bir-birinin təkrarı kimi görünürlər.

Bu mənada, ilk növbədə, molla, yaxud axund obrazları əhatəli təhlil predmeti olur. S.Hüseynin "Yatmış kəndin qış gecələri" hekayəsindəki Molla Xəlil, "Xeyir" və "bərekət" ayı"ndakı Molla Mirzə Əli, yaxud B.Talıblının "Xortdan"ndakı Mirzə Kərim obrazlarının estetik yükü müəyyənləşdirilir. Müstəqillik dövrünün bir qisim tədqiqatlarında isə nəsrin ideoloji siyasət təbliğatçısı kimi çıxış etməsinin mahiyyəti düzgün dərk edilir, bunun milli xarakterdə yaratdığı aşınmalardan söhbət açılır. Bu tip tədqiqatlarda məsələnin qoyuluşu və elmi həllində nümayiş etdirilən düzgün mövqeyin gələcək tədqiqatlarda da davam etdirilməsi zərurəti meydana çıxır.

Belə ümumi qənaətə gəlinir ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin maarifçi-realist nəsrində İslam dünyagörüşünə münasibətdə iki mərhələdən keçmişdir. 1920-ci ilə qədərki mərhələnin nəsrində İslam dünyagörüşü aparıcı olmuş, 1920-ci ildən sanrakı mərhələdə isə bədii nəsrə ideologiyanın tələbləri ilə bağlı olaraq dini dünyagörüşünə tənqidi baxış önə keçmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq hər ik mərhələnin nəsrini ateist mövqedən dəyərləndirməyə çalışmışdır. Hər iki mərhələnin nəsrində dini dünyagörüşünün yerini obyektiv şəkildə müəyyənləşdirmək və elmi əsaslarla ümumiləşdirmək zərurəti yaranır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Əhmədov B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2015. - 552 s.
2. Məmməd T. Ədəbiyyat müasir elmi yanaşmalar kontekstində. Bakı: “xan” nəşriyyatı 2016. -416 s.
3. Nərimanov N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004. - 496 s.
4. Quliyev M.Mədəni inqilab və islam. Bakı, Azərnəşr, 1928. - 52 s.
5. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, İki cildə, II cild.Bakı.ƏA A3. nəşr, 1944. -398 s.
6. Əlişanoğlu T.Əsrdən doğan nəsr. Bakı: Elm, 1999. - 115 s.
7. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980. - 258 s.